

સમયની દૃષ્ટિએ મધ્યકાલીન ઇતિહાસને આધુનિક ઇતિહાસથી તથા આધુનિક ઇતિહાસને સમકાલીન ઇતિહાસથી અલગ કરવા બાબતે ઇતિહાસકારોમાં મતમતાંતરો છે. તેમજ યુરોપના આધુનિક યુગનો પ્રારંભ ક્યારથી થયો તે નિશ્ચિતપણે કહેવું મુશ્કેલ છે, છતાં 14 થી 16 મી સદી દરમિયાન વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો, ભૌગોલિક શોધખોળો, વેપારનો વિકાસ, મૂડીનો ઉદય, મધ્યમવર્ગનો ઉદય તથા પ્રાચીન કલા-સાહિત્યને પુનર્જીવન મળ્યું, પરિણામે યુરોપમાંથી અંધાધૂંધી અરાજકતાના અંતે અશાંતિ દૂર થઈ અને યુરોપમાં નવજીવન તથા નવી ચેતના પ્રગટી, જેને કારણે ઇતિહાસકારો તેને આધુનિક યુગનો આરંભ ગણાવે છે.

આ પ્રકરણમાં આપણે આધુનિક યુગના પ્રારંભકાળે થયેલા કેટલાક બનાવોનો અભ્યાસ કરીશું.

નવજાગૃતિ

યુરોપમાં મધ્યયુગના અંતે અને અર્વાચીન યુગની શરૂઆતમાં જે નૂતન યુગનો પ્રારંભ થયો તેને નવજાગૃતિ (પુનઃજાગૃતિ) અથવા રેનેસા (**Renaissance**) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. નવજાગૃતિ યુરોપના લોકોની માનસિક ક્રાંતિ હતી. બૌદ્ધિક ચળવળની શરૂઆત હતી. લોકોમાં નવું જાણવા-જોવાની જિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનપિપાસા જાગૃત થઈ હતી. મધ્યયુગીન સંસ્થાઓ અને વિચારસરણીમાં પરિવર્તન આવી રહ્યું હતું. જેણે રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને ધાર્મિક પાસાઓ પર વ્યાપક અસર કરી હતી. યુરોપનો સમાજ આ સમયે માનસિક ગુલામીમાંથી બહાર આવી રહ્યો હતો.

મધ્યયુગીન સામંતશાહી તથા જાગીરદારી પ્રથાના અંતની શરૂઆત થઈ તથા નગરો વસ્યાં. નવા વેપારીવર્ગે ધર્મ કરતાં વિજ્ઞાનને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું. માનવી અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, રૂઢિગત ખ્યાલોથી ઉપર ઊઠીને વિવેક, બુદ્ધિ અને તર્કથી કોઈપણ બાબત વિચારતો થયો. ધર્મનું સ્થાન બુદ્ધિ અને તર્ક લીધું. દરેક બાબતમાં ધર્મના બદલે માનવને મહત્ત્વ અપાયું. પરલોકના કાલ્પનિક સુખના બદલે આ જગતના વાસ્તવિક સુખ અને ભોગવાદ તરફ લોકોનું આકર્ષણ વધ્યું. આ સમયે બુદ્ધિવાદ, માનવતાવાદ, ભૌતિકવાદની સાથે ઉદારતા, વિશાળતાનો વિકાસ થયો તેથી આ યુગને નૈતિક વિસ્તરણ યુગ પણ કહે છે.

ધર્મયુદ્ધો, કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનું પતન, આરબોના સંપર્ક તેમજ ભૌગોલિક શોધખોળના કારણે આરબોની કલા પ્રાચીન વિજ્ઞાન, સાહિત્યનો પરિચય થયો. નવાં શહેરો વિકસ્યાં. વસ્તુવિનિમયના સ્થાને નાણાંનો વ્યવહાર વધ્યો. આ સમયે યુરોપમાં પ્રચલિત બનેલી ઉક્તિ - “સ્વતંત્રતાની શોધમાં હો તો શહેરમાં જાવ” ના પરિણામે વેનીસ, જીનીવા જેવાં નગરોનો ઘણો વિકાસ થયો. ખ્રિસ્તી વિદ્વાનોએ ઇટાલીમાં ગ્રીક અને લેટિન ભાષાની શાળાઓ ખોલી કાગળ, છાપખાનાની શોધથી મોટી સંખ્યામાં પુસ્તકો છપાવા લાગ્યાં. જેનાથી પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના તત્ત્વચિંતકોના વિચારોનો પરિચય સામાન્ય લોકોને થયો. વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ. જસ્ટીનિયન, પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, રોજર બેકન વગેરેના અભ્યાસનું મહત્ત્વ વધ્યું. ઇટાલી, જર્મની, સ્પેન અને ફ્રાંસના લોકો માટે જોડણીકોશ તૈયાર કરવામાં આવ્યો.

લિઓનાર્દો-દ-વિન્ચી

આ સમયે દાન્ટેએ પોતાની કૃતિ ‘ડિવાઈન કોમેડી’ માં ધાર્મિક બાબત સાથે ખગોળ, ભૂગોળ અને ભૌતિક વિજ્ઞાનની સમજ આપી. ઈંગ્લેન્ડના અંધ કવિ મિલ્ટને બાઈબલની આદમ અને ઈવની કથાના આધારે ‘પેરેડાઈઝ લોસ્ટ’ નામનું મહાકાવ્ય લખ્યું. મહાન નિબંધકાર ફ્રાન્સીસ બેકન અને મહાન નાટ્યકાર શેક્સપિયર નવજાગૃતિના સમયની ભેટ છે. માર્ટિન લ્યુથરે બાઈબલનો જર્મન ભાષામાં અનુવાદ કર્યો.

આ સમયના લિઓનાર્દો-દ-વિન્સીએ ‘મોનાલિસા’ અને ‘લાસ્ટ સપર’, રાફેલે ‘મેડોના’ અને ‘ધી સ્કૂલ ઓફ એથેન્સ’- નાં ભીંતચિત્રો તેમજ માઈકલ એન્જેલોએ રોમમાં દોરેલાં 300 ભીંતચિત્રો દ્વારા ચિત્રકલાને ઉચ્ચ શિખરે પહોંચાડી. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રે પણ ફિલિપ્પો, માઈકલ એન્જેલો અને બ્રામ્ટે જેવા સ્થપતિઓએ પોતાના બાંધકામક્ષેત્રે મહાન સિદ્ધિ મેળવી.

‘લાસ્ટ સપર’

ધર્મસુધારણા

ખ્રિસ્તી દેવળ સંસ્થામાં સુધારણા માટેનું આંદોલન એટલે ‘ધર્મસુધારણા’. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મૂળભૂત એવા સાન્નિધ્ય, સેવા, સત્ય, સમાનતા અને ભ્રાતૃભાવને સ્થાને પ્રવેશોલાં જોહુકમી, ભ્રષ્ટાચાર, શોષણ અને દંભ સામે જે પ્રચંડ આંદોલન થયું તે ધર્મસુધારણા તરીકે ઓળખાય છે. પોતાના સ્વાર્થી હિત માટે પાદરીઓ, બિશપો અને ખ્રિસ્તી સાધુઓએ ઈસુના માનવતાવાદી ઉદ્દેશોને વિકૃત કરી નાખ્યા. ઈસુના મૂળ સંદેશને ફરી સ્થાપિત કરવા અને ખ્રિસ્તી સમાજની પુનઃરચના માટે પ્રજાએ ઉપાડેલ આંદોલન ધર્મસુધારણા તરીકે ઓળખાય છે. ઈસુના મૂળસંદેશ મનની પવિત્રતા, સાદગી, સરળતા અને ઈશ્વરની અનુકંપા પર વિશ્વાસ ધરાવતા માર્ટિન લ્યુથર નામના જર્મન પાદરીએ વિટેનબર્ગના દેવળના દરવાજે 95 મુદ્દાવાળી યાદી ચોંટાડી જેને લોકોનું જબરદસ્ત સમર્થન મળ્યું. યુરોપના ઘણાખરા દેશોમાં રોમન કેથોલિક ખ્રિસ્તી ધર્મસંપ્રદાય સામે વિરોધ શરૂ થયો. આ વિરોધ કરનાર પ્રોટેસ્ટન્ટ (protest એટલે વિરોધ) સંપ્રત્યયના નામે ઓળખાયા.

ધર્મસુધારણાનું આંદોલન એ સાચા અર્થમાં કેથોલિક ધર્મની અમુક માન્યતાઓનો વિરોધ પોપની એકહથ્થુ સત્તા સામે પડકાર હતો. ધર્મગુરુઓના વિકૃત થતા જતા જીવનને સુધારવાના પ્રયત્નોની પ્રક્રિયા હતી, લોકોની અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતા દૂર કરવા માટેનો પ્રયાસ હતો. ઈસુ અને બાઈબલના સાચા સંદેશને લોકોમાં ફેલાવવા માટેનો પુરુષાર્થ હતો. કેથોલિક ચર્ચમાં વધી પડેલાં સત્તાપિપાસા, ધનલાલસા, નૈતિક દૂરાચાર વગેરે દૂર કરવાનું પ્રચંડ આંદોલન હતું.

14મી સદીમાં ઈંગ્લેન્ડમાં જહોન વિકલીફે દેવળની ભૂલો લોકો સમક્ષ ખુલ્લી કરી બાઈબલનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો. તેનાથી આજ સુધી પોપ દ્વારા બાઈબલના નામે અપાતા બનાવટી ઉપદેશને બદલે હવે લોકોને સાચી સમજ મળી, તેથી પોપ અને દેવળ દ્વારા જહોન વિકલીફનો વિરોધ થયો. તેના અવસાન બાદ તેના સમર્થકો ‘લોલાર્ડસ’ના નામે ઓળખાયા. તેમણે દેવળ સામે આંદોલન ચાલુ રાખ્યું.

વિકલીફની જેમ જહોન હસનું નામ પણ વિરોધ કરનારામાં આગળ પડતું હતું. તેને કેદ કરી જીવતો બાળી નાખવામાં આવ્યો. તે જ રીતે 50 વર્ષ પછી રોમના પોપ વિરોધ અવાજ ઉઠાવનાર ‘સાવોનારોલા’ ને પણ જીવતો સળગાવી દેવાયો. જહોન વિકલીફ, જહોન હસ અને સાવોનારોલાની નિષ્ફળતાનું કારણ લોકોની અપરિપક્વ સમજ અને ધનિક વર્ગોના સાથનો અભાવ હતો.

ધર્મસુધારણાને કારણે દેવળ અને પોપની સર્વોપરિતા નષ્ટ થઈ. લોકોને સ્વતંત્ર રીતે વિકાસ સાધવાની તક મળી. વિદ્યાભ્યાસને ઉત્તેજન મળ્યું. બાઈબલ પ્રમાણે સત્યની શોધની છૂટ મળતાં માત્ર ધર્મના ક્ષેત્રે નહીં પરંતુ અન્યાય, પાખંડ, ભ્રષ્ટાચાર અને જુલમ સામે લડવાની પ્રેરણા મળી. એ દૃષ્ટિએ આ આંદોલન નવજાગૃતિનું પૂરક આંદોલન બન્યું. તે બંનેએ સાથે મળીને આધુનિક યુરોપના સર્જનની પૂર્વભૂમિકાનું નિર્માણ કર્યું.

પ્રતિ ધર્મસુધારણા

ધર્મસુધારણાની સફળતાથી કેથોલિક દેવળ સંસ્થાએ પોતાની આંતરિક શુદ્ધિ માટે પોપ પોલ 3જાએ ટ્રેન્ટ (જર્મની)માં બોલાવેલી પરિષદમાં કેથોલિક ચર્ચમાં કેટલાક સુધારા કર્યા જે પ્રતિ ધર્મસુધારણાના નામે ઓળખાય

છે. સંત ઈગ્નેશિયસ દ્વારા સ્થપાયેલી ‘સોસાયટી ઓફ જિસસ’ અને તેના સભ્યો ‘જેસુઈટ’ દ્વારા કેથોલિક પંથની આંતરિક શુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવી. જનતાની સેવાનું ધ્યેય સ્વીકારનાર જેસુઈટ મિશનરી તરીકે પણ ઓળખાય છે.

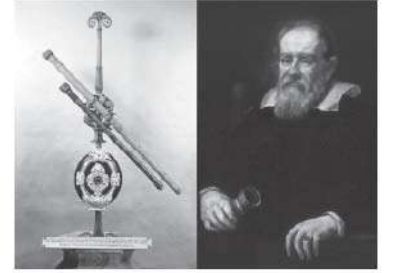
પ્રતિ ધર્મસુધારણાથી કેથોલિક પ્રત્યેનો રોષ અને અસંતોષ ઓછા થયા. આ સંસ્થાના સભ્ય સંત ફ્રાન્સીસ જેવિયર જેવા જેસુઈટે ભારતમાં કેથોલિક પંથના પ્રચાર-પ્રસારનું કાર્ય કર્યું.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો

નવજાગૃતિના આંદોલનના કારણે ધાર્મિક માન્યતાને સ્થાને લોકોની દૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક બની. પ્રાયોગિક સંશોધનો શરૂ થયાં. પ્રાચીન મુદ્રણકળામાં સુધારો કરીને છાપેલા પોપના લેટર્સ ઓફ ઈન્ડલજેન્સ અને બાઈબલને વ્યાપક આવકાર મળ્યો. વૈજ્ઞાનિક શોધખોળોએ આ પ્રવૃત્તિઓને સરળ બનાવી. 13મી સદીમાં માનવશરીર પરના વાઢકાપનો પ્રતિબંધ દૂર થવાથી તબીબીક્ષેત્રે ઘણી પ્રાયોગિક પદ્ધતિ વિકસી. સર્જરીક્ષેત્રે માનવભ્રૂણના અભ્યાસ દ્વારા અનેક રોગોની સારવારની પદ્ધતિ શોધાઈ. ફેન્ચ સર્જન એમ્બ્રાયજે આ સમયે અર્વાચીન સર્જરીવિદ્યાનો પાયો નાંખ્યો.

એ જ રીતે ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર અને ખગોળવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે અનેક નવાં સંશોધનો થયાં. નિકોલસ કોપરનિકસ મહાન ખગોળશાસ્ત્રી હતો. તેણે અન્ય ખગોળશાસ્ત્રી ટોલેમીના ગ્રહોના ભ્રમણમાં કેન્દ્રસ્થાને પૃથ્વી છે એ સિદ્ધાંતને ખોટો સાબિત કર્યો તેણે કહ્યું કે પૃથ્વી નહીં પણ કેન્દ્રસ્થાને સૂર્ય છે. પૃથ્વી તેની આસપાસ ફરે છે. કોપરનિકસે પરિભ્રમણ નામના પુસ્તકમાં ઋતુ ફેરફાર, પૃથ્વી અને અન્ય ગ્રહોની સવિસ્તર માહિતી આપી.

દૂરબીનની ક્રાંતિકારી શોધ કરનાર ઇટાલીના વૈજ્ઞાનિક ગેલેલિયોએ બધા જ પન્નર્થ એકસરખી ગતિએ નીચે પડે છે તે સાબિત કરીને એરિસ્ટોટલની અસમાન વજન ધરાવતા પન્નર્થ અસમાન ગતિથી નીચે પડે છે તે બાબતનું ખંડન કર્યું. તેણે દૂરબીનથી ચર્ચ ઉપદેશિત સ્વર્ગ અને ટોલેમીના સિદ્ધાંતોને ખોટા સાબિત કર્યા. આ શોધ તેણે ‘ડાયલોગ્સ ઓન ધી ટુ ચીફ સિસ્ટમ્સ ઓફ ધી વર્લ્ડ’માં પ્રકટ કરી. તેથી દેવળ અને ધર્મગુરુઓ તેનાથી નારાજ થયા. તેને નાસ્તિક ગણાવી જેલમાં પૂર્યો. આ સમયે તેણે લાચાર બની પોતાનાં સંશોધનો ભૂલભરેલાં છે તેવું જાહેર કરવું પડ્યું.

ગેલેલિયો

ન્યૂટન

ગુરુત્વાકર્ષણનો સિદ્ધાંત આપનાર પ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક ન્યૂટને ધી પ્રિન્સિપિયામાં ગતિના સિદ્ધાંતની સમજ આપી છે. દૃષ્ટિશાસ્ત્ર વિશે અનેક લેખો લખ્યા છે તેમજ કલનશાસ્ત્રની શોધ પ્રસિદ્ધ કરી છે.

પોપ ગ્રેગરીએ જુલિયન કેલેન્ડરમાં સુધારા કરી જૂના પંચાંગને દસ દિવસ પાછળ લઈ જઈ શતાબ્દીના અંતે લીપ વર્ષના વધારાના દિવસને રદ કર્યા. આ સુધારેલું પંચાંગ ‘ગ્રેગરિયન કેલેન્ડર’ તરીકે ઓળખાયું.

ભૌગોલિક શોધખોળ

15મી અને 16મી સદી દરમિયાન વિશ્વના નકશામાં એકાએક ફેરફાર થયા. નવજાગૃતિના પરિણામે ઉદ્ભવેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ તેમજ ભારતના તેજાના મેળવવા, પૂર્વની આર્થિક સમૃદ્ધિ હસ્તગત કરવા અને સોનું, કીર્તિ તથા ધર્મપ્રચારની લાલચે અનેક સાહસિકો જીવને જોખમમાં મૂકવા તૈયાર થયા. ‘હેનરી ધ નેવીગેટર’ તરીકે પ્રખ્યાત

પોર્ટુગલના પ્રિન્સ હેનરીએ ‘નૌકાયાન શાસ્ત્ર’ની શાળા સ્થાપી સ્થાનિક સાહસિકોને વધારે પ્રોત્સાહિત કર્યા. પરિણામે (ઈ.સ. 1488) બાર્થોલોમ્યુડાયેઝ ‘કેપ ઓફ ગુડ હોપ’ પહોંચ્યો. ત્યારબાદ (1492) ઇટાલીના ક્રિસ્ટોફર કોલંબસે ચારવાર દરિયાઈ મુસાફરી કરી મરણ પર્યંત ભારતની શોધ કર્યાના ખોટા ખ્યાલમાં તે રહ્યો. અમેરીગો વેસ્પૂચી નામના એક ખલાસીએ તેની ભૂલ સુધારી હકીકતમાં તે ભારત નહીં પરંતુ એક નવો ખંડ હોવાનું જણાવતાં તેનું નામ (અમેરીગો વેસ્પૂચીના નામ પરથી) અમેરિકા પડ્યું.

વાસ્કો-દ-ગામા કેપ ઓફ ગુડ હોપથી આગળ ભારતના એક ગુજરાતી ખલાસીની મદદથી કાલિકટ બંદરે પહોંચ્યો (ઈ.સ. 1498). ત્યારબાદ પોર્ટુગીઝ ખલાસી ફર્ડિનાન્ડ મેગેલન દક્ષિણ આફ્રિકાથી ફિલિપાઈન્સ પહોંચ્યો. તેણે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરીને સાબિત કર્યું કે પૃથ્વી ગોળ છે.

સંસ્થાનવાદનો ઉદય

ભૌગોલિક શોધખોળના પરિણામે યુરોપીય સત્તાઓ અને સોન્નગરોમાં અમેરિકા, આફ્રિકા અને એશિયાના દેશોમાં વધારેમાં વધારે પ્રદેશો મેળવવા, કાયોમાલ અને સંસાધનો મેળવવા માટેની સ્પર્ધા શરૂ થઈ જેમાં સ્પેન અને પોર્ટુગલ વચ્ચે ઝઘડાઓનો અંત લાવવા પોપ એલેક્ઝાન્ડર છઠ્ઠાએ એટલેન્ટિક મહાસાગરમાં બંને વચ્ચે (ઈ.સ. 1493) એક કાલ્પનિક સીમા નક્કી કરી આપી જેમાં પશ્ચિમે સ્પેન અને પૂર્વમાં પોર્ટુગલને પ્રદેશો આપ્યા. આ રેખા ‘પોપ લાઈન’ (**Line of Demarcation**) તરીકે ઓળખાય છે.

પાછળથી યુરોપની અન્ય સત્તાઓ પણ આ સ્પર્ધામાં જોડાઈ. શરૂઆતમાં વેપાર અર્થે ગયેલા આ યુરોપિયનોએ સંસ્થાનોમાં પોતાનાં હિતોની રક્ષા માટે લશ્કર રાખવાનું શરૂ કર્યું અને અંતે આ પ્રદેશોના શાસક બન્યા.

મધ્ય અને દક્ષિણ અમેરિકામાં ખાસ કરીને લેટિન દેશોમાં પોર્ટુગલ, સ્પેન અને ફ્રાન્સે અહીંના મૂળ વતનીઓનો નાશ કર્યો. લેટિન ભાષા અને લેટિન સંસ્કારોનો પ્રચાર કર્યો. ઉત્તર અમેરિકામાં બ્રિટન અને ફ્રાંસે પોતાનાં સંસ્થાનો સ્થાપ્યાં. પાછળથી હોલેન્ડ અને સ્વીડન પણ અહીં આવ્યાં. આફ્રિકા ખંડ યુરોપિયન પ્રજા માટે અંધકારખંડ જ રહ્યો હતો. અહીં સૌથી મોટી અસર ગુલામોના વેપારમાં થઈ. અહીંની હબસી પ્રજાને ગુલામ બનાવવામાં રસ ધરાવનાર યુરોપિયન પ્રજાએ પશ્ચિમ કિનારે વેપારકેન્દ્રો ઊભાં કર્યાં અને કિંમતી ધાતુઓની ખાણની આવક મેળવી.

એશિયામાં ચીન અને ભારતમાં પોતાનાં વેપારીમથકો સ્થાપવામાં સૌપ્રથમ પોર્ટુગીઝ પ્રજાજનો સફળ થયા. ત્યારબાદ ડચ, અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ પણ અહીં વેપારી મથકો સ્થાપ્યાં. જોકે જાપાનમાં યુરોપિયન સત્તાઓ માત્ર વેપારી કરારો જ કરી શકી કારણ કે જાપાને એશિયામાં સ્થપાયેલાં સંસ્થાનોનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો હતો.

અમેરિકાનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ (1776)

ઈંગ્લેન્ડે ઘરઆંગણે રાજાશાહી સામે ક્રાંતિ થકી લોકશાહીની ભાગીન્નરી સ્થાપી પરંતુ અમેરિકામાં પોતાના રાજાનું આધિપત્ય ચાલુ રાખ્યું. ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ બંને વચ્ચે અહીં સત્તા સ્થાપવા માટે 7 વર્ષ સુધી ચાલેલા સપ્ત વાર્ષિક યુદ્ધનો ખર્ચ વસૂલ કરવા માટે સ્ટેમ્પ એક્ટનો અમલ શરૂ કર્યો તેનો વિરોધ થતાં તે રદ કર્યો. ત્યારબાદ નૌકાયાનના કાયન્ન, અયોગ્ય વેપારી કાયન્ન અને જકાતધારા દ્વારા અમેરિકન પ્રજાનું આર્થિક શોષણ કરવામાં આવ્યું જેના વિરોધમાં ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં ત્રણ વહાણોમાં ભરેલી ચાની પેટી દરિયામાં ફેંકી દીધી. આ બનાવ અમેરિકન ઇતિહાસમાં ‘બોસ્ટન-ટી-પાર્ટી’ તરીકે જાણીતો થયો. ત્યારબાદ અમેરિકન સંસ્થાનોની મુશ્કેલીનો વિચાર કરવા ફિલાડેલ્ફિયામાં ત્રણ પરિષદ મળી જેમાં સ્વતંત્રતાનું જાહેરનામું તૈયાર કરવામાં આવ્યું. સંસ્થાનોને સ્વતંત્ર

જાહેર કરાયાં. (ઈ.સ. 1776) ત્યારબાદ 6 વર્ષો સુધી અમેરિકા અને ઇંગ્લેન્ડના સૈનિકો વચ્ચે દસ મોટાં યુદ્ધો થયાં. ઇંગ્લેન્ડના સેનાપતિ લોર્ડ કોર્નવોલિસે શરણાગતિ સ્વીકારતાં યુદ્ધનો અંત આવ્યો. છેવટે પેરિસની સંધિ (1783) પ્રમાણે અમેરિકન સંસ્થાનોનો સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર તરીકે ઇંગ્લેન્ડનો સ્વીકાર થયો. આ ક્રાંતિએ વિશ્વને સમવાયતંત્રી, પ્રજાતંત્રી અને પ્રમુખીય સરકાર, લેખિત બંધારણ, શાસનમાં પ્રજાની સંમતિનો સ્વીકાર, તથા સમાનતા-સ્વતંત્રતા તેમજ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની ભેટ આપી.

ફ્રાંસની ક્રાંતિ (1789)

18મી સદીના અંતમાં ફ્રાંસ યુરોપના અન્ય દેશ કરતાં આગળ પડતો દેશ હતો. અહીં ઉદ્યોગ-વેપારનો વધારે વિકાસ થયો હોવા છતાં આપખુદ રાજાશાહી અને સામંતશાહીનાં અનેક અનિષ્ટો અહીં હતાં તેથી સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં અરાજકતા હતી. વિવિધ પ્રકારના અન્યાય સહન કરતી પ્રજા હવે જાગૃત બની હતી તેના પરિણામે ન્યાય મેળવવા માટે ફ્રાંસની પ્રજાએ ક્રાંતિનો માર્ગ અપનાવ્યો.

અરાજકતા ભરેલા વાતાવરણમાં મોન્ટેસ્કુ, વોલ્ટેર, રુસો અને ડીડેરો જેવા ફ્રાંસના વિચારકોએ પ્રજાને વૈચારિક રીતે ક્રાંતિ માટે તૈયાર કર્યા. જેમાં મોન્ટેસ્કે ‘કાનૂનની ભાવના’ પુસ્તક દ્વારા કાયન્ન અને બંધારણીય સ્વતંત્રતા, રુસોએ ‘સામાજિક કરાર’ પુસ્તક દ્વારા માનવમાત્રની સમાનતા તેમજ ડીડેરોએ વિશાળ વિશ્વકોષ દ્વારા કરવ્યવસ્થા, શાસન પદ્ધતિ અને ચર્ચના અધિકાર જેવા વિષયની સ્પષ્ટ સમજૂતી આપી.

ક્રાંતિના અંતે માનવહક્કનું જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કર્યું અને ફ્રાંસનું નવું બંધારણ ઘડાયું, લુઈ રાજાને પદભ્રષ્ટ કરી ફ્રાંસને પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવામાં આવ્યું. રાજા (લુઈ 16મા) ને તથા તેની રાણીને દેહાંતદંડની સજા કરાઈ (1793). આ ક્રાંતિને પરિણામે સામંતશાહી મધ્યયુગનો અંત આવ્યો. પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ. ખેડૂતોને માલિકીહક્ક મળ્યા. પ્રજામાં એકતા અને રાષ્ટ્રીયતાનો ઉદ્ભવ થયો. સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વના મહામૂલા સિદ્ધાંતની વિશ્વને ભેટ ધરી. આ ક્રાંતિએ ત્યારે ફ્રાંસ માટે જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વની પ્રજા માટે નૂતન યુગની શરૂઆત કરી. વિશ્વના પરાધીન દેશોને સ્વતંત્ર બનવાની, લોકશાહી વિચારોને સમજવાની પ્રેરણા આ ક્રાંતિએ આપી. ફ્રાંસમાં રાજાશાહીનો અંત આવતાં અન્ય યુરોપિયન સત્તાઓએ પ્રજાસત્તાક સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું પરંતુ તેમાં તેઓ સફળ થયા નહીં.

ક્રાંતિ બાદ ફ્રાંસમાં થોડા સમયમાં આંતરિક વિખવાદ અને હિંસાખોરીના કારણે પ્રજાસત્તાક શાસન બહુ લાંબો સમય સફળ થયું નહીં. ત્યારે નેપોલિયન બોનાપાર્ટે ફ્રાંસમાં સરમુખત્યારશાહીની સ્થાપના કરી.

આમ છતાં મહાન આદર્શોને વરેલા આ રાષ્ટ્રે 75 વર્ષ બાદ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના કરી. આ ક્રાંતિની સાચી સફળતા તેના આદર્શો અને સિદ્ધાંતોમાં રહેલી હતી તેથી તેની અસરો વિશ્વવ્યાપી બની.

ઈટાલી અને જર્મનીના વિશિષ્ટ સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય

ઈટાલીનું એકીકરણ

રાષ્ટ્રવાદના ઉદયને લીધે ઈટાલી અને જર્મનીમાં એકીકરણ શક્ય બન્યું. ફ્રાંસની ક્રાંતિ સુધી માત્ર એક ભૌગોલિક વિસ્તાર ગણાતું. ઈટાલી અનેક નાનાંમોટાં રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. ત્યાં ઑસ્ટ્રિયા અને રોમના પોપની સત્તા હતી. નેપોલિયન ઑસ્ટ્રિયન સત્તાને ઈટાલીમાંથી નામશેષ કરી. ત્યાં રાષ્ટ્રીય એકતા સ્થાપવા ઈટાલીનાં બધાં રાજ્યોને એક કર્યાં. તેનાં બે સંઘ રાજ્યોની રચના કરીને ઈટાલીમાં રાષ્ટ્રીય એકતાનાં બીજ રોપ્યાં. પરંતુ નેપોલિયન પછી વિયેના સંમેલને ઈટાલીમાં ફરી વખત નાનાંમોટાં રાજ્યોની સ્થાપના કરી ત્યાં રાજાશાહી સ્થાપી, ઈટાલીની એકતા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાને છિન્ન-ભિન્ન કરી નાંખી. પરિણામે ઈટાલી ફરીવાર ઉત્તર ઈટાલી અને દક્ષિણ ઈટાલીમાં વહેંચાઈ ગયું. જ્યાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઑસ્ટ્રિયાનો અંકુશ હતો. વિયેના સંમેલન સમયે કરેલી આ વ્યવસ્થા પ્રત્યે લોકોમાં ભારે નિરાશા અને અસંતોષ વધ્યો. (1820 થી

1830) કાર્બોનેટી નામની ગપ્ત ક્રાંતિકારી સંસ્થા દ્વારા ઇટાલીને ઓસ્ટ્રિયાના આધિપત્યમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ સફળતા મળી નહીં.

ત્યારબાદ ઇટાલિયન રાષ્ટ્રવાદના પેગંબર ગણાતા મેઝિનીના નેતૃત્વ નીચે ‘યંગ ઇટાલી’ (યુવાન ઇટાલી) નામના સંગઠને કરેલા વિદ્રોહને ધારી સફળતા સાંપડી નહીં. ઇટાલીના એકીકરણના બીજા તબક્કામાં કાવૂરે ફ્રાંસ સમ્રાટ નેપોલિયન ત્રીજાની મદદથી ઓસ્ટ્રિયા પાસેથી ઇટાલીના કેટલાક પ્રદેશો ખાલી કરાવ્યા. આ પ્રદેશો કાવૂરે સાર્ડિનિયા સાથે જોડી દીધા.

ઇટાલીના એકીકરણના આખરી તબક્કામાં ગેરીબાલ્ડીએ મહત્વનું કાર્ય કર્યું. તેણે પોતાના ‘લાલ ખમીસધારી દળ’ (સ્વયંસેવકો) સાથે ક્રાંતિકારીઓની મદદ કરી. (ઈ.સ. 1860) સીસીલીનો કબજો મેળવ્યો. આ સમયે નેપલ્સની જનતાએ પણ ગેરિબાલ્ડીને પોતાના નેતા તરીકે સ્વીકાર્યો જ્યાં તેણે બહુ જ ઓછા સમયમાં (માત્ર 5 માસ) વિકટર એમ્યુઅલ બીજાને એકીકૃત થયેલા ઇટાલીનો રાજા જાહેર કર્યો.

આમ, ઓસ્ટ્રિયાના આધિપત્યમાંથી રોમ સિવાયના તમામ પ્રદેશો મુક્ત કરાયા. (1866) પ્રશિયા સાથેના યુદ્ધમાં ઓસ્ટ્રિયાની હાર થઈ. આ સમયે ઇટાલીએ પોતાનો પ્રદેશ ઓસ્ટ્રિયા પાસેથી છીનવી લીધો. લોકમતના આધારે વેનિશિયાને ઇટાલીમાં ભેળવી દેવાયું (1870). રોમમાં રહેલા ફ્રેન્ચ લશ્કરને નેપોલિયને પ્રશિયા સામે લડવા બોલાવ્યું. વિકટર ઈમેન્યુઅલે રોમ પર હુમલો કરી તેનો કબજો મેળવી તેને ઇટાલીમાં ભેળવી દીધું. અંતે (1871) વેટિકન શહેર રોમના પોપને નિવાસસ્થાન તરીકે આપી બાકીના રોમને ઇટાલીનું પાટનગર બનાવી દેવામાં આવ્યું.

ટૂંકમાં, ઇટાલીમાં ઉદ્ભવેલો રાષ્ટ્રવાદ મેઝિનીનું નૈતિક બળ, ગેરીબાલ્ડીની વીરતા, કાવૂરની ઉચ્ચ પ્રકારની મુત્સદ્દીગીરી, વિકટર ઈમેન્યુઅલનાં હડાપણ અને દેશપ્રેમ તેમજ ઇટાલીની જનતાના અપ્રતિમ ઉત્સાહ અને બલિન્નનનું સંયુક્ત પરિણામ હતું.

જર્મનીનું એકીકરણ :

જર્મનીમાં નેપોલિયન બોનાપાર્ટે પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા પછી ત્યાં સો જર્મન રાજ્યોનો એક સંઘ બનાવ્યો. દરેક રાજ્ય માટે એક સમવાયી માળખાની કાર્યપ્રણાલી અપનાવી, તેથી સમગ્ર જર્મનીમાં એકસમાન શાસન પ્રણાલિકા સ્થપાઈ. માત્ર ઓસ્ટ્રિયા અને પ્રશિયાને નેપોલિયને હજુ સ્વતંત્ર કર્યા ન હતાં. તેણે સમવાયતંત્રની સામંતશાહીની જગ્યાએ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા તથા કાનૂની સમાનતાનો ખ્યાલ રજૂ કર્યો. અહીં બધાં જ રાજ્યોની ભાષા જર્મની હતી.

જેનાના યુદ્ધમાં પ્રશિયા નેપોલિયનથી હાર્યું, તેથી જર્મન પ્રજામાં રાષ્ટ્રભાવના વધારે પ્રબળ બની. નેપોલિયનના પરાજય પછી વિયેના સંમેલને 39 રાજ્યો જ રાખ્યાં અને તેનો એક શિથિલ સંઘ બનાવ્યો. તેના પ્રમુખપદે ઓસ્ટ્રિયા તથા ઉપપ્રમુખપદે પ્રશિયાને રાખ્યું.

ત્યારબાદ (1834) ‘ઝોલ્વરિન સંઘ’ (આર્થિક જકાત સંઘ) રચ્યો જેમાં ઓસ્ટ્રિયા સિવાયનાં તમામ રાજ્યો હતાં જેનાથી જર્મનીના એકીકરણનું સ્વપ્ન સાકાર થશે તેવી આશા જન્મી. જર્મનીના એકીકરણનો યશ પ્રશિયાના મોટા જાગીરન્નર અને જર્મન લોખંડી પુરુષ બિસ્માર્કને આપી શકાય. તેણે ડેનિશ યુદ્ધ (1884) ઓસ્ટ્રિયા-પ્રશિયા યુદ્ધ (1886) તેમજ ફ્રાંસ-પ્રશિયા યુદ્ધ (1870) માં ઓસ્ટ્રિયા અને ફ્રાંસને પરાજિત કર્યાં. તેના પરિણામે ઓસ્ટ્રિયા, સ્પેન તથા ફ્રાંસને પોતાના જ પ્રદેશો ગુમાવવા પડ્યા. અંતે (1871) બિસ્માર્કની ચાણક્ય નીતિ દ્વારા જ જર્મનીનું એકીકરણ શક્ય બન્યું જેમાં પ્રશિયાના રાજાનો જર્મન સમ્રાટ તરીકે રાજ્યાભિષેક કર્યો. જર્મનીના એકીકરણના પરિણામે યુરોપમાં એક બળવાન રાષ્ટ્રની સ્થાપના થઈ, જેમાં રાજાશાહી અને લશ્કર મુખ્ય હતાં. બિસ્માર્કની લોહી અને તલવાર (રક્ત અને શસ્ત્ર)ની નીતિએ જર્મનીમાં લશ્કરવાદ અને સત્તાવાદને પોષણ આપ્યું જે અંતમાં વિશ્વવિગ્રહમાં પરિણમ્યું.

ઈંગ્લેન્ડમાં સંસદીય પદ્ધતિનો વિકાસ

ઈંગ્લેન્ડમાં રક્તવિહીન ક્રાંતિ (1688) પછી સંસદીય લોકશાહીનો નવો યુગ શરૂ થયો. ક્રાંતિના અંતે પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલો ‘હક્કનો ખરડો’ રાજા અને રાષ્ટ્ર વચ્ચેનો એક કરાર હતો. તેમાં કાયન્ન અને પ્રજાની સર્વોપરિતાનો સ્વીકાર થયો અને રાજાશાહીને બંધારણીય સ્વરૂપ મળ્યું. ‘મ્યુટિની એક્ટ’ અને ‘સિવિલ એક્ટ’ દ્વારા પ્રજાની સ્વતંત્રતા પર તરાપ મારતી રાજાની અબાધિત સત્તાનો અંત આવ્યો. ત્રિવાર્ષિક કાયન્ન દ્વારા વર્તમાનપત્રોને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. એક્ટ ઓફ સેટલમેન્ટ દ્વારા પ્રજાને પોતાના હક્ક અને સ્વતંત્રતાનું કાયન્નકીય રક્ષણ મળ્યું. જ્યોર્જ પહેલો ગાદીએ આવ્યો ત્યારે તેના અંગ્રેજી ભાષાના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ પાર્લામેન્ટે ઉમરાવસભાને નિયંત્રિત કરી, નીચલા ગૃહ આમસભાની સર્વોપરિતા સ્થાપી. આ જ સમયે પાર્લામેન્ટના સાર્વભૌમત્વનો વિકાસ થયો. કેબિનેટ અને પક્ષપદ્ધતિનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ બન્યું. સંસદ દ્વારા વડાપ્રધાનને વાસ્તવિક સત્તા આપવામાં આવી. 19મી સદીની શરૂઆતમાં બ્રિટનમાં કોઈપણ એકાધિકારવાદી રાજા અહીંની સંસદીય પદ્ધતિના વિકાસને અટકાવી શક્યો નહીં.

આમ છતાં મતાધિકાર અને સંસદમાં પ્રતિનિધિત્વની જે પ્રથા મધ્યકાળમાં હતી તે યથાવત્ રહી. કારણ કે પાર્લામેન્ટનાં બંને ગૃહો તથા સરકારમાં સમાજનો શ્રીમંત વર્ગ જ મત આપી શકતો. તેના પ્રતિનિધિઓ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ઉમરાવોના વર્ચસ્વ નીચે રહેતા એ દૃષ્ટિએ પાર્લામેન્ટમાં ઉમરાવોનું જ વર્ચસ્વ રહેતું. ત્યારબાદ લાંબી લડતના પરિણામે કાયન્નકીય રીતે મધ્યમ વર્ગનાં દરેક પુખ્તવયનાં સ્ત્રી-પુરુષોને ગુપ્તમતદાનનો અધિકાર મળ્યો. આમ, 20મી સદીની શરૂઆતમાં ઈંગ્લેન્ડની શાસન પદ્ધતિને સંપૂર્ણ સંસદીય લોકશાહીનું સ્વરૂપ અપાયું.

સમાજવાદી વિચારસરણીનો ઉદ્ભવ

‘સમાજવાદી’ શબ્દનો પ્રયોગ સૌપ્રથમ ‘સોશિયાલિઝમ’માં ઈંગ્લેન્ડના રોબર્ટ ઓવાનના સામયિક લેગ્લોબ નામની ફ્રેન્ચ પત્રિકામાં (1832) થયો.

સમાજવાદની ચોક્કસ વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે કારણ કે સમાજવાદી વિચારક ફ્રેડરિક લિસ્ટ અને થોમસ મૂડીવાદની ટીકા કરવા સાથે મધ્યયુગીન સામંતશાહીને આર્થિક ક્ષેત્રે માન્ય રાખતા ન હતા. સિસ્મોન્ડીએ સમાજમાં ઊભી થતી વિસંવાદિતાની સમજ આપી તો પ્રુદોએ મજૂરોને જ માલિક ગણાવી માલિકને મળતું ભાડું, વ્યાજ, નફો વગેરે આપવાનો વિરોધ દર્શાવ્યો. થોમસ કાર્લાઈલ માલિક મજૂર વચ્ચેના સહકારને જરૂરી જણાવે છે. જોનગ્રેએ શ્રમજીવી સિવાયના અનઉત્પાદક વર્ગોને સમાજમાં ભારરૂપ ગણાવ્યા છે. સેન્ટ સિયોન અને કુરિઓ સામૂહિક માલિકીના હિમાયતી હતા. તેની સાથે વ્યક્તિગત સુખ અને તે માટે ઉત્પાદન પર સામાજિક અંકુશના સમર્થક હતા. આ માટે આર્થિક અને સામાજિક બંધારણનું આયોજન રાજ્ય દ્વારા થવું જોઈએ. આમ દરેક વિચારકોએ સમાજવાદ માટે પોતાના અલગ અલગ વિચારો રજૂ કર્યા છે. ટૂંકમાં કહીએ તો “ઉત્પાદનનાં સાધનો પર વ્યક્તિગત માલિકીના સ્થાને સાર્વજનિક માલિકીના હક્કના સ્વીકારનો સિદ્ધાંત સમાજવાદના પાયમાં છે.”

સમાજવાદી ચળવળના આત્મા જેવી ટ્રેડયુનિયનના આંદોલનની પ્રવૃત્તિને રોબર્ટ ઓવને નેતૃત્વ પૂરું પાડ્યું. તેનાં આંદોલનોનું સ્વરૂપ મૂડીવાદ સાથે સંઘર્ષના બદલે સમાધાન અને હિંસાની જગ્યાએ સમજાવટથી હૃદયપરિવર્તનનું હતું. તેણે શ્રમ કે કામનરની સરકારી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ કર્યો, શ્રમ કલ્યાણના કાયન્નને માન્યતા અપાવી, ચળવળને સફળ બનાવી. આમ સમાધાન અને સમજાવટમાં માનનાર ઓવન જેવા લીએન કાર્લ, સેન્ટ સાઈમન અને કુર્ટો જેવા સમાજવાદી નેતાઓને કાર્લ માર્ક્સ જેવા સમાજવાદી, સામ્યવાદી ચિંતકો તરંગી કહેતા. આમ છતાં સમાજવાદમાં તેણે આપેલ પ્રન્નનનો માર્ક્સ પણ સ્વીકાર કર્યો છે.

સામાન્ય રીતે આ સમયે મૂડીવાદી વિચારસરણીનો વિરોધ કે ટીકા કરનાર તમામને સમાજવાદી ગણવામાં

આવતા. માર્ક્સને પણ એક મહત્વના સમાજવાદી વિચારક ગણવામાં આવે છે. તેણે દરેક વ્યક્તિ માટે ‘સામ્યવાદ’ને શ્રેષ્ઠ માન્યો. તેના અનુયાયીઓ પોતાને સમાજવાદથી અલગ સામ્યવાદી કહેવડાવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબો આપો :

- (1) નવજાગૃતિ માટે કયાં પરિબળો જવાબદાર હતાં ?
- (2) ધર્મસુધારણાનું સ્વરૂપ જણાવો.
- (3) નવજાગૃતિ કાળનાં વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો ટૂંકમાં જણાવો.
- (4) ફ્રેન્ચ ક્રાંતિનાં પરિણામો જણાવો.
- (5) સમાજવાદી વિચારસરણીના ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિષે ટૂંકમાં લખો.

2. આપેલા પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તરો આપો :

- (1) નવજાગૃતિ એટલે શું ?
- (2) પ્રતિ ધર્મસુધારણા એટલે શું ?
- (3) નિકોલસ કોપરનિકસે ટોલેમીની કઈ માન્યતાનું ખંડન કર્યું ?
- (4) નૌકાયાન શાસ્ત્રની શાળા કોણે અને શા માટે સ્થાપી ?
- (5) અમેરિકન ક્રાંતિએ વિશ્વને કયા નવા રાજકીય વિચારોની ભેટ આપી ?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર આપો :

- (1) ‘મોનાલીસા’ અને ‘લાસ્ટ સપર’ના કર્તા કોણ હતા ?
 (અ) રાફેલ (બ) મિલ્ટન (ક) લીઓનાર્દો-દ-વિન્સી (ડ) મેડોના
- (2) ‘સોસાયટી ઓફ જિસસ’ના સભ્યો કોણ હતા ?
 (અ) જેસ્યુઈટ (બ) જેરુસલેમ (ક) પોપ પોલ (ડ) વેસ્પુચી
- (3) ‘યંગ ઇટાલી’ના સ્થાપક નેતા કોણ હતા ?
 (અ) ગેરીબાલ્ડી (બ) કાવૂર (ક) મેઝિની (ડ) વિકલીફ
- (4) બોસ્ટન-ટી-પાર્ટીનો બનાવ કઈ ક્રાંતિ સાથે સંકળાયેલ છે ?
 (અ) અમેરિકન ક્રાંતિ (બ) ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ (ક) ઇંગ્લેન્ડ ક્રાંતિ (ડ) રશિયન ક્રાંતિ
- (5) જર્મનીના લોખંડી પુરુષ કોણ હતા ?
 (અ) હિટલર (બ) મુસોલિની
 (ક) બિસ્માર્ક (ડ) નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

